

ԴԱՎԱԴՐԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵՎՈՆ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում համեմատական վերլուծության են ենթարկվել դավադրապաշտական տեսությունների տարածման սոցիալ-հոգեբանական, սոցիալ-քաղաքական, իմացաբանական հետևանքները: Ըստ հոդվածագրի, թեև դավադրապաշտական տեսությունների տարածումը հումանիտար և հասարակագիտական ակադեմիական շրջանակներում հիմնականում բացասական համբավ ունի, սակայն դրա հետևանքները չի կարելի միանշանակորեն գնահատել որպես բացասական երևույթ: Հոդվածում օգտագործվել են խնդրի վերաբերյալ միջգիտակարգային էմպիրիկ և տեսական ուսումնասիրությունների արդյունքները, անդրադարձ է կատարվել դավադրապաշտական տեսությունների տարածման սոցիալ-հոգեբանական, սոցիալ-քաղաքական, ինչպես նաև իմացաբանական հետևանքների գնահատմանը: Որպես դավադրապաշտական տեսությունների տարածման բացասական հետևանքներ են ներկայացվել քաղաքական հաստատությունների նկատմամբ խորացող անվստահությունը, ժողովրդավարության սպառնալիքները, գիտության և գիտականության մերժողականության և սոցիալ-հոգեբանական խոցելիության դրսևորումները, իսկ որպես դրական հետևանքներ՝ քաղաքական թափանցիկության և հաշվետվողականության ընդլայնման, իրական դավադրությունների բացահայտման, աշխարհում մարդու ճանաչողական ադապտացման գործոնները: Համեմատական վերլուծության արդյունքում արվել են հետևյալ եզրահանգումները. 1) դավադրապաշտական տեսությունների տարածման բացասական հետևանքները գերազանցում են դրական հետևանքներին, 2) դրական հետևանքներն ունեն կարճաժամկետ, մինչդեռ բացասական հետևանքները՝ երկարաժամկետ ազդեցություն: Հոդվածի արդյունքները կարող են կիրառվել հումանիտար և հասարակագիտական հետազոտություններում, հանրային և պետական քաղաքականությունների մշակման գործում:

* **Լևոն Բաբաջանյան** – փիլ. գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոնի դոցենտ

Левон Бабаджанян – кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии, этики и эстетики, ЕГУ

Levon Babajanyan – PhD, The Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics at YSU, docent

Էլ. փոստ՝ levonbabajanyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3734-0030>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.03.2024

Գրախոսվել է՝ 15.03.2024

Հաստատվել է՝ 29.03.2024

© The Author(s) 2024

Բանալի բառեր – դավադրապաշտական տեսություններ, դավադրապաշտություն, ճանաչողական կողմնակալություններ, համեմատական վերլուծություն, քաղաքական նարատիվներ, պոպուլիզմ, քաղաքական օտարում

Դավադրապաշտական տեսությունների (այսուհետ՝ ԴՏ) տարածումը հումանիտար-հասարակագիտական հետազոտություններում այսօր առավել հաճախ քննարկվող խնդիրներից է: Բանն այն է, որ ԴՏ-ները հիմնականում տարածվում են ճգնաժամային իրավիճակներում, ինչի վառ ապացույցը 2019 թ.-ին բռնկված ՔՈՎԻԴ-19 համաճարակի վերաբերյալ զանազան ԴՏ-ների ի հայտ գալն է, որոնք համալրեցին ՉԻԱՀ-ի, կլիմայական փոփոխությունների, «գլոբալիստների», պատվաստումների, «խորքային պետությունների», համաշխարհային և տեղային ԴՏ-ների արդեն իսկ ծանոթ շարքը: Եվ եթե հետազոտողները գրեթե միակարծիք են ԴՏ-ների տարածման պատճառների հարցում, ապա նրանց կարծիքները տարբերվում են այն հարցերում, թե ինչպես կարելի է գնահատել ԴՏ-ների տարածման հետևանքները և, ըստ այդմ, ինչպես վերաբերվել ԴՏ-ների տարածմանը: Այս հոդվածում կքննարկվեն և կհամեմատվեն ԴՏ-ների տարածման հետևանքները՝ հենվելով խնդրո առարկայի վերաբերյալ հիմնականում սոցիալ-հոգեբանական և քաղաքագիտական էմպիրիկ ու տեսական հետազոտությունների վրա:

Դավադրությունների մասին տեսությունները սահմանվում են որպես պատմական, ընթացիկ կամ ապագա իրադարձությունների մասին մեկնաբանություններ, որոնք տվյալ իրադարձության պատճառ են համարում ազդեցիկ անձանց խմբի գաղտնի գործունեությունը, որն ուղղված է իրենց շահի սպասարկմանը՝ ի հեճուկս ընդհանուր բարիքի¹: Սակայն անհրաժեշտ է տարբերակել իրականում տեղի ունեցած դավադրությունների մասին տեսությունները մտացածին դավադրությունների մասին տեսություններից՝ ԴՏ-ներից: Այս առումով որոշ հետազոտողներ առանձնացնում են դավադրությունների մասին պատմող տեսությունների չորս տեսակ՝ ապացուցված, հերքված, խաբուսիկ և բաց², որոնցից առաջիններն իրականում տեղի ունեցած և ապացուցված դավադրությունների մասին են, երկրորդները ենթադրյալ դավադրությունների մասին հերքված տեսություններ են, երրորդները ենթադրյալ դավադրությունների մասին են, որոնք տարածողները, սակայն, ուրիշներին մոլորության մեջ գցելու նպատակ են հետապնդում, չորրորդները նույնպես ենթադրյալ դավադրությունների մասին են, սակայն դրանք տարածողները համոզված են դրանց իսկությանը և տարածում են դրանք բարի նպատակներով՝ հանրությանը «լուսավորելու» համար: Այսպիսով, առաջին երկու դեպքում մենք գործ ունենք դավադրությունների մասին տեսությունների հետ, իսկ երրորդների և

¹ Տե՛ս Uscinski J.E., Parent J.M., American Conspiracy Theories, Oxford University Press, New York, 2014, էջ 32:

² Տե՛ս Raikka J., Conspiracies and Conspiracy Theories: An Introduction, Argumenta 3.2, 2018, էջ 5-6:

չորրորդների դեպքում՝ ՂՏ-ների հետ: Հետագա շարադրանքում մենք կքննարկենք միայն ՂՏ-ների տարածման հետևանքները, քանի որ դավադրությունների մասին ապացուցված կամ հերքված տեսությունների տարածման հետևանքները խնդիրներ չեն կարող հարուցել:

ՂՏ-ների տարածման բացասական հետևանքները

ՂՏ-ների տարածման բացասական հետևանքները կարելի է դասակարգել հետևյալ երեք խմբում՝ սոցիալ-քաղաքական (ՂՏ-ների ենթատեսակներից մեկի՝ պոպուլիստական ՂՏ-ների տարածման քաղաքական սպառնալիքների անդրադարձել է նաև սույն տողերի հեղինակը)³, սոցիալ-հոգեբանական և փմացաբանական:

Ժողովրդավարության ձգտող հասարակությունների համար սոցիալ-քաղաքական տեսանկյունից բացասական են այն երևույթները, որոնք քաղաքացիներին մեկուսացնում են քաղաքականությունից և որոշումների կայացման վրա ազդեցության հնարավորությունից, նվազեցնում են օրինական իշխանությունների կառավարման արդյունավետությունը, ստեղծում են հասարակության կամ հասարակության տարբեր խմբերի համար անվտանգային սպառնալիքներ, և ընդհանրապես՝ որոնք սպառնում են ժողովրդավարության հիմնական սկզբունքներին՝ խոսքի ազատությանը, մարդու իրավունքներին և այլն:

Հումանիտար և հասարակագիտական հետազոտություններում որպես ՂՏ-ների տարածման սոցիալ-քաղաքական բացասական հետևանքներ հիմնականում նշվում են հետևյալները՝ քաղաքական ինստիտուտների նկատմամբ վստահության քայքայումը, դրա հետևանքով զանգվածային անտարբերության, ցինիզմի և քաղաքական մեկուսացման դրսևորումները, աջակցությունը պոպուլիստական խոսույթին, ավտորիտարիզմի «արդարացումը», տեսակետների բևեռացումը և այլն: Քննարկենք նշվածներից մի քանիսը:

Քաղաքական հաստատությունների նկատմամբ վստահության քայքայում

Չնայած այն հանգամանքին, որ ոչ բոլոր ՂՏ-ներն են առնչվում քաղաքականությանը և քաղաքական գործընթացներին (ինչպես, օրինակ, մոդեսանմանների գաղտնի կառավարման, Երկրի հարթ լինելու, ՉԹՕ-ների վերաբերյալ և այլ ՂՏ-ների դեպքերում), այնուամենայնիվ ՂՏ-ների նկատմամբ հավատը նվազեցնում է քաղաքական հաստատությունների նկատմամբ վստահությունը⁴: Բոլոր տեսակի ՂՏ-ների խոսույթի հիմքում ընկած են այնպիսի պնդումներ և ենթադրություններ, համաձայն որոնց՝ քաղաքական հաստատությունները կարող են խաբել մարդկանց, թաքցնել իրականությունը և հետևաբար՝ վստահության արժանի չեն: Հաճախ ՂՏ-ները իրադարձությունների պաշտոնական

³ Տե՛ս Լ. Բաբաջանյան, Պոպուլիստական դավադրապաշտական տեսությունների տարածման քաղաքական սպառնալիքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2022, № 1, էջ 61-73:

⁴ Տե՛ս Կրեկո, P., Countering Conspiracy Theories and Misinformation, խմբ. Butter, M., Knight, P., «Routledge Handbook of Conspiracy Theories» գրքում, London: Routledge, 2020, էջ 242-256:

մեկնաբանությունները դիտարկում են որպես կեղծիքներ՝ վերջիններիս նկատմամբ մարդկանց մեջ սերմանելով թերահավատություն: Մակայն այդ թերահավատությունը չի սահմանափակվում գուտ իմացաբանությամբ. այն հասարակության շարքային անդամներին պահում է տևական անորոշության պայմաններում, ինչը ոչ միայն առաջացնում է իրականության «պաշտոնական» մեկնաբանությունների նկատմամբ անվստահություն, այլև քայքայում է իրականության համընդունելի պատկեր ձևավորելու, արժանահավատ տեղեկատվություն ձեռք բերելու և գնահատելու, ապացույցների վրա հիմնված երկխոսություն ունենալու հնարավորության հիմքերը: Իմացաբանական համընդհանուր հիմքերի քայքայման պայմաններում կյանքի իրավունք են ստանում բոլոր տեսակի հնարավոր այլընտրանքային մեկնաբանություններն ու բացատրությունները, ինչը քայքայում է քաղաքական հաստատությունների՝ իրականության «պաշտոնական» մեկնաբանության աղբյուր լինելու նկատմամբ վստահությունը:

Քաղաքականությունից օտարում

ԴՏ-ների խոսույթը չի սահմանափակվում միայն քաղաքական հաստատությունների նկատմամբ վստահության քայքայմամբ: Ինչպես նշում են որոշ հետազոտողներ, ԴՏ-ները, հատկապես քաղաքական ԴՏ-ները, կարող են հանգեցնել անտարբերության, ցինիզմի և քաղաքականությունից օտարման⁵: Իմացաբանական համընդհանուր հիմքի քայքայումը հանգեցնում է պատմաքաղաքական իրադարձությունների միասնական մեկնաբանության կամ նարատիվի նկատմամբ թերահավատությանը, ինչի հետևանքով անհատը կարծես օտարվում է քաղաքական կոլեկտիվ իրականությունից: Իսկ երբ դրան գումարվում է նաև ԴՏ-ների խոսույթում ներկայացվող ազդեցիկ ուժերի կողմից քաղաքական գործընթացների կառավարման և ուղղորդման վերաբերյալ համոզմունքը, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում քաղաքականության նկատմամբ զանգվածային անտարբերության դրսևորման համար: Եթե ամենն արդեն իսկ որոշված է չարամիտ ազդեցիկ ուժերի կողմից, ապա այլևս իմաստ չունի մասնակցելու քաղաքական «բեմականացումներին», լինեն դրանք ընտրություններ, հանրային քննարկումներ, պետական անվտանգային միջոցառումներ և այլն: Այս կերպ ԴՏ-ների տարածումը հանգեցնում է քաղաքականությունից օտարմանը:

Տեսակետների բևեռացում

Մի շարք հետազոտությունների համաձայն՝ ժամանակակից տեղեկատվական և սոցիալական հարթակներում տարածվող ԴՏ-ները նպաստում են այս կամ այն հարցին առնչվող տեսակետների և մոտեցումների բևեռացմանը⁶: Բանն այն է, որ տեղեկատվական հարթակները ստեղծում են նոր պայմաններ ճանաչողական կողմնակալություններից մեկի՝ «հաստատման աղճատման»

⁵ Տե՛ս **Butler, L.D., Koopman, C. and Zimbardo, P.G.**, The psychological impact of viewing the film “JFK”: emotions, beliefs, and political behavioral intentions, *Political Psychology*, 1995, 16 (2), էջ 237-257:

⁶ Տե՛ս **Jolley D., Mari S., Douglas K. M.**, Consequences of Conspiracy Theories, «Routledge Handbook of Conspiracy Theories» գրքում (խմբ.՝ Butter M., Knight P.), Routledge, 2020, էջ 233-234:

դրստորման համար, ըստ որի՝ մարդիկ հակված են ընդունելու որևէ հարցի վերաբերյալ այն մեկնաբանությունները, որոնք համընկնում են իրենց արդեն իսկ ունեցած դիրքորոշումներին, և չնկատելու կամ արհամարհելու այն մեկնաբանությունները, որոնք հակասում են իրենց դիրքորոշումներին: Առցանց հարթակներում այս աղճատման դրստորման հետևանքով ի հայտ է եկել իմացաբանական արատավոր մի երևույթ, որը կոչվում է «արձագանքման խցիկ»: Այնտեղ հայտնված մարդիկ արտադրում և սպառում են միայն այնպիսի տեղեկատվություն, որը համընկնում է սովյալ խցիկի պատկերացումներին, հակառակ պարագայում մերժվում և արհամարհվում է: Արձագանքման կոնկրետ խցիկում շրջանառվող ՂՏ-ները հանգեցնում են սոցիալական դիրքորոշումների և տեսակետների բևեռացման, ինչն էլ իր հերթին դժվարացնում է սոցիալական երկխոսության եզրեր գտնելու խնդիրը:

Պոպուլիստական խոսույթի աջակցում

Բազմաթիվ հետազոտություններ ցույց են տալիս պոպուլիստական և դավադրապաշտական խոսույթների փոխկապակցվածությունը և դրանց խոսույթների գաղափարախոսական ընդհանրությունները: Մասնավորապես, նշվում են հետևյալ ընդհանրությունները՝ քաղաքականության մաքիավելիական բնութագրումը, քաղաքական էլիտաների հրեշագումը, Մենք-Նրանք բարոյական հակադրությունը, քաղաքականության առասպելականացումը և այլն⁷: Պոպուլիստական խոսույթը և դավադրապաշտական նարատիվները փոխլրացնում են միմյանց: Պատահական չէ, որ պոպուլիստ համարվող քաղաքական առաջնորդները իրենց քաղաքական տեքստերում հաճախ են օգտագործում դավադրապաշտական նարատիվներ: Քաղաքական տեսաբաններ Է. Բերգմանը և Մ. Բաթերը մասնավորապես ներկայացնում են, թե ինչպես են, օրինակ, սկանդինավյան երկրներում աջակողմյան-ծայրահեղական համբավ ունեցող քաղաքական կազմակերպությունները (ինչպես օրինակ՝ դանիական «Տոդոլրդի կուսակցությունը», նորվեգական «Առաջադիմական կուսակցությունը» կամ ֆիննական «Իսկական ֆինների կուսակցությունը») օգտագործում ներգաղթյալներին բացասական լույսի ներքո ներկայացնող ՂՏ-ները՝ իրենց հակամիգրացիոն քաղաքական գիծը առաջ տանելու համար⁸: Նշված կուսակցությունները տարատեսակ ՂՏ-ների միջոցով ներգաղթյալներին, հիմնականում մահմեդականներին, ներկայացնում են որպես իրենց պետությունների զարգացումը խոչընդոտող սոցիալական շերտ և առաջ են մղում էթնոազգայնական քաղաքական օրակարգեր: Նշենք նաև, որ թեև պոպուլիզմի և դավադրապաշտության համադրության ներկայացված օրինակները վերաբերում են ժողովրդավարական քաղաքական կազմակերպում ունեցող պետություններին, սակայն պոպուլիզմի և դավադրապաշտության համադրությունն առավել

⁷ Տե՛ս **Լ. Բարաջանյան**, Պոպուլիզմի և դավադրապաշտական տեսության գաղափարական բաղադրիչները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 2021, № 2, էջ 31-43:

⁸ Տե՛ս **Bergmann E., Butter M.**, Conspiracy Theory and Populism, Consequences of Conspiracy Theories, «Routledge Handbook of Conspiracy Theories» (խմբ. Butter M. and Knight P.), Routledge, 2020, էջ 334-337:

հաճախ կարող ենք նկատել հատկապես ավտորիտար քաղաքական առաջնորդների հեռուորարանությունում, որոնք ՂՏ-ներն օգտագործում են իրենց ավտորիտար կառավարմանը «լեգիտիմ» տեսք տալու նպատակով:

Սոցիալ-հոգեբանական բացասական հետևանքներ

Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից բացասական են այն երևույթները, որոնք սպառնում են տվյալ հասարակության անդամների հոգեբանական բարեկեցությանը, հասարակության համախմբվածությանը և գործառնական հնարավորություններին: Այս համատեքստում, թեև մասնագիտական գրականությունում ՂՏ-ների տարածման սոցիալ-հոգեբանական և վարքաբանական հետևանքները դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրված չեն, հետազոտողները հիմնականում նշում են ՂՏ-ների տարածման հետևյալ բացասական հետևանքները. դրանք հանգեցնում են անգործության և անորոշության զգացողությունների տարածմանը (օրինակ՝ համաճարակների ժամանակ պատվաստման, կլիմայական փոփոխությունների և համամարդկային այլ կարևոր խնդիրների նկատմամբ)¹⁰, միջխմբային հարաբերություններում մեծացնում են տարբերակման և կանխակալ վերաբերմունքի դրսևորման չափը¹¹, նվազեցնում են միջխմբային վստահության աստիճանը և այլն: Թվարկված բոլոր հետևանքները սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից դիտարկվում են որպես բացասական, քանի որ սպառնում են ինչպես հասարակության անդամների բարեկեցությանը, այնպես էլ սոցիալական տարբեր խմբերի և շերտերի միջև փոխգործակցության հնարավորությանը, համախմբվածությանը:

Իմացաբանական բացասական հետևանքներ

Իմացաբանական տեսանկյունից բացասական կամ արատավոր են այն երեվույթները, որոնք խոչընդոտում են իրականության արդյունավետ և պատասխանատու ճանաչողությունը: Մինչ ՂՏ-ների տարածման իմացաբանական տեսանկյունից բացասական հետևանքներին անդրադառնալը նախ մանրամասնենք, թե ինչ նկատի ունենք՝ «արդյունավետ և պատասխանատու ճանաչողություն» ասելով: Որքան էլ պարզունակ հնչի, սակայն աշխարհը ճանաչելու նպատակը իրականությունը բացահայտելն է, հասկանալը, թե ինչու են երեվույթները տեղի ունենում այնպես, ինչպես մեզ երևում են, այլ կերպ՝ աշխարհի մասին ճշմարիտ համոզմունքներ ձևակերպելն է: Մակայն «արդյունավետ հետազոտությունը» չի կարող սահմանափակվել միայն աշխարհի մասին ճշմարիտ համոզմունքների ձևակերպմամբ. այն ավելի նեղ խնդիր է լուծում. արդյունավետ ճանաչողության խնդիրը աշխարհի մասին գիտելիքի արտադրությունն է¹²: Ուստի արդյունավետ է այն հետազոտությունը, որում լավագույնս է իրակա-

⁹ Տե՛ս **L. Auerzahn**, Why are Spreading Deceptive Political Conspiracy Theories Ethically Wrong? (անգլ.), «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 2023, № 2, էջ 31-32:

¹⁰ Տե՛ս **Jolley D., Douglas K.M.**, The social consequences of conspiracism: exposure to conspiracy theories decrease intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint, *BJP*, 105 (1), 2014, էջ 35-36:

¹¹ Տե՛ս **Jolley D., Meleady R., Douglas, K.M.**, Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups', *British Journal of Psychology*, 2019, էջ 17-35:

¹² Տե՛ս **Cassam Q.**, Vice Epistemology, *The Monist*, 2016, 99, էջ 167:

նացվում գիտելիքի արտադրությունը, և բացասական են այն հետևանքները, որոնք խոչընդոտում են գիտելիքի արտադրությունը: «Պատասխանատու» է այն ճանաչողությունը, որի դեպքում հետազոտողը հարգում է փաստերը և գիտակցում է այն չգրված պարտավորությունները, որոնք ակնկալվում են հետազոտողից՝ լինել հաշտ տրամաբանության հետ, փաստերը միտումնավոր չմանիպուլացնել, հնարավորինս խուսափել ճանաչողական կողմնակալություններից և այլն¹³: Ամբողջացնելով ասվածը՝ եզրակացնենք, որ ՂՏ-ների տարածման հետևանքներն իմացաբանական տեսանկյունից բացասական են այն պարագայում, երբ խոչընդոտում են գիտելիքի արտադրությունը և չեն բավարարում պատասխանատու հետազոտության չափանիշներին:

Մասնագիտական գրականությունում որպես իմացաբանական տեսանկյունից ՂՏ-ների տարածման բացասական հետևանքներ նշվում են հիմնականում գիտության նկատմամբ մերժողականությունը, տրամաբանության հետ անհաշտությունը, իրականության պարզունակացումը, մտացածին խնդիրների թիրախավորումը և այլն:

Իրականության պարզունակացում

Դավադրապաշտական խոսույթում սոցիալական բարդ և երբեմն ընդհանուր եզրեր չունեցող իրողությունները ներկայացվում են որպես կապակցված իրողություններ, որոնք կյանքի են կոչվում ինչ-որ խմբերի չարամիտ նպատակադրությունների արդյունքում: Այլ կերպ՝ ՂՏ-ները սոցիալ-քաղաքական բարդ իրողությունները մեկնաբանում են ներքնապես պատճառավորված միանշանակ բացատրությունների միջոցով¹⁴: Օրինակ՝ ՔՈՎԻԴ-19-ի վերաբերյալ ՂՏ-ներում համաճարակի տարածումը ներկայացվում էր ոչ թե որպես վիրուսների և մարդկանց կենսաբանական առանձնահատկություններից բխող երևույթ, այլ ինչ-որ չարամիտ ուժերի միտումնավոր գործունեության արդյունք: Համաճարակի տարածումը չարամիտ ուժերի դավադրությամբ բացատրելն ավելի պարզ և հասկանալի է, քան դրա կենսաբանական բարդ պատճառները հասկանալն ու դրանցով բացատրելը: Իրականության պարզունակացումը տվյալ դեպքում բացասական երևույթ է, քանի որ խոչընդոտում է իրականության բարդ բնույթը հասկանալը և հետևաբար նաև համարժեք արձագանք ու գործողություններ մշակելն ու իրականացնելը, այլ կերպ՝ չի նպաստում գիտելիքի արտադրությանը:

Տրամաբանության հետ անհաշտություն

ՂՏ-ները հաճախ հազեցած են տրամաբանական հակասություններով լի մեկնաբանություններով: Տրամաբանական տեսանկյունից ամենացցուն հակասությունը ՂՏ-ների խոսույթում թերևս այն է, որ կարող են տեղի ունենալ զանգվածային դավադրություններ, որոնք միևնույն ժամանակ գաղտնի են

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166:

¹⁴ Տե՛ս **Bale, J. M.**, Political Paranoia v. Political Realism: On Distinguishing Between Bogus Conspiracy Theories and Genuine Conspiratorial Politics, Patterns of Prejudice, 2007, 41(1), էջ 45–60:

մնում¹⁵: Ըստ սահմանման՝ ՂՏ-ում ներկայացված դավադրությունը պետք է գաղտնի լինի, հակառակ դեպքում այն այդպիսին չի կարող համարվել: Բայց միննույն ժամանակ բազմաթիվ ՂՏ-ներում ներկայացվող դավադրությունների համար անհրաժեշտ է մեծաթիվ մարդկանց ներգրավվածությունը: Որոշ հետազոտություններ ցույց են տվել, թե որքան մարդ պետք է ներգրավված լինի այս կամ այն դավադրությունում, որպեսզի այդ դավադրությունը կյանքի կոչվի: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի տիեզերագնացների կողմից Լուսնի վրա վայրէջքը կեղծելու դավադրությանը պետք է ներգրավված լինի 411 000 մարդ, կլիմայական փոփոխությունների խարդախության դավադրությանը՝ 405 000 մարդ, «մահաբեր» պատվաստումների դավադրությանը՝ 22 000 մարդ և այլն¹⁶: Այսինքն՝ հնարավոր չէ, որ որևէ նման մասշտաբի հանցանք լինի դավադիր պայմանավորվածության արդյունք՝ առանց հազարավոր մարդկանց մասնակցության, այսինքն՝ առանց գաղտնիության: Մտածողության կանոնավորության նման անտեսումները բնորոշ են բազմաթիվ ՂՏ-ների, ինչը վկայում է դրանց հավատացողների պատասխանատու ճանաչողության սկզբունքների հետ անհաշտ լինելու մասին:

Գիտության նկատմամբ մերժողականություն

Գիտության նկատմամբ մերժողականության տարածման և ՂՏ-ների տարածման միջև փոխկապակցվածությունը նույնպես դրսևորվեց ՔՈՎԻԴ-19 համաշխարհային համաճարակի ընթացքում: Սակայն մինչ այդ էլ ՂՏ-ները կասկածներ և մերժողական վերաբերմունք են սերմանել գլոբալ տաքացման, ՁԻԱՀ-ի, պատվաստումների և գիտականորեն հիմնավորված այլ երևույթների նկատմամբ: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ գիտականորեն հիմնավորված երևույթները ՂՏ-ներով բացատրելը փոխկապակցված է նշված խնդիրների լուծմանն ուղղված քաղաքականությունների նկատմամբ թերահավատ վերաբերմունքին¹⁷: Օրինակ՝ գլոբալ տաքացման կեղծիք լինելու վերաբերյալ ՂՏ-ին հավատացողներն ավելի քիչ են հակված էկո-խնայող վարքագիծ դրսևորելուն, կամ ՔՈՎԻԴ-19-ի կեղծ լինելու ՂՏ-ին հավատացողներն ավելի քիչ են հակված պատվաստվելուն և այլն: Գիտության նկատմամբ մերժողականությունը կարճաժամկետ հեռանկարում խանգարում է համաճարակների, բնակլիմայական կամ այլ տեսակի աղետների նկատմամբ կանխարգելիչ քաղաքականություններ իրականացնելուն, սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում դրա հասցրած վնասն ավելի մեծ է, քանի որ թերահավատություն է տարածում փաստահենք քաղաքականությունների մշակման, ռազմա-գիտական որոշումների կայացման նկատմամբ:

¹⁵ St' u Krekó, P., նշվ. աշխ., էջ 244:

¹⁶ Grimes, D.R., On the viability of conspiratorial beliefs, PLoS One, 11(1), 2016: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0151003>, հղումը հասանելի է 17.02.2023:

¹⁷ St' u Jolley D., Mari S., Douglas K. M., նշվ. աշխ., էջ 236-237:

ԴՏ-ների տարածման դրական հետևանքները

Այժմ դիտարկենք ԴՏ-ների տարածման դրական հետևանքները, որոնք հիմնականում կարելի է դասակարգել երկու բաժիններում՝ սոցիալ-հոգեբանական և սոցիալ-քաղաքական:

Սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից ԴՏ-ները կարճաժամկետ հեռանկարում կարող են ունենալ հետևյալ դրական հետևանքները.

Ա) Որոշ հետազոտությունների համաձայն՝ հատկապես ճգնաժամային իրավիճակներում ԴՏ-ներին հավատալը բարձրացնում է մարդկանց ինքնավստահությունը և ինքնագնահատականը¹⁸, այլ կերպ՝ նպաստում է հոգեբանական բարեկեցության բարելավմանը: Սոցիալական ճգնաժամային իրավիճակներում, ինչպես օրինակ՝ պատերազմների, բնական աղետների կամ այլ դեպքերում նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում զանազան ԴՏ-ների ձևավորման կամ տարածման համար: Նման իրավիճակներում ԴՏ-ների ի հայտ գալն օգնում է հաղթահարելու սեփական անգործության զգացումը, քանի որ դրանք ճգնաժամերին օժտում են «մարդկային դեմքով», այսինքն՝ այդ դեպքում պատերազմները, բնական աղետները և այլն դիտվում են ոչ թե սոցիալական կամ բնական այնպիսի երևույթներ, որոնք ուղղակի դեպքերի կամ հանգամանքների բերումով են տեղի ունենում, այլ այնպիսի երևույթներ, որոնք կարող են ծրագրվել և իրականացվել մարդկանց որոշակի խմբի դավադրությունների արդյունքում: Իսկ այդ դեպքում դավադրությունների բացահայտումը բավարար հիմք է տալիս կանխելու կամ հաղթահարելու այդ աղետները: Ճգնաժամային իրավիճակները մեկնաբանող ԴՏ-ներին հավատացողներն իրենք իրենց դիտում են որպես իրականության այլընտրանքային տարբերակների բացահայտողներ¹⁹, ուստիև զգում են թվացյալ մասնակցություն այդ իրավիճակների հաղթահարմանը: Այս երևույթին հայաստանյան հասարակությունն առնչվեց 2020 թ. հայ-ադրբեջանական պատերազմից հետո, երբ հայաստանյան մեդիատիրությունը տարածվեցին «պայմանավորված պատերազմի» վերաբերյալ զանազան ԴՏ-ներ, որոնցում պատերազմի աղետաբեր հետևանքները պայմանավորում էին իշխող էլիտաների դավադիր պայմանավորվածություններով²⁰: Այստեղ հարկ է նկատել, որ ավելի հեշտ է պատերազմի պարտությունը պայմանավորել կոնկրետ մարդկանց ենթադրյալ դավաճանություններով կամ դավադրություններով, քան առերեսվել պատերազմի պարտության բուն պատճառներին, որոնք կարող են շատ բարդ, հետևաբար նաև անհաղթահարելի թվալ:

¹⁸ Տե՛ս **Van Prooijen J.-W.**, Douglas K.M., Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations, *Memory Studies*, 2017, Vol. 10 (3), էջ 323–333:

¹⁹ Տե՛ս **Imhoff R., Lamberty P.**, Too special to be duped: need for uniqueness motivates conspiracy beliefs, *European Journal of Social Psychology*, 2017, էջ 724–734:

²⁰ Տե՛ս **Լ. Բաբաջանյան**, Դավադրապաշտական տեսությունների տարածման սոցիալ-քաղաքական սպառնալիքները, https://www.youtube.com/watch?v=xVDeUlmsJo&ab_channel=%3A%D4%B2%D5%B8%D6%82%D5%B6TV, Բուն TV, հղումը հասանելի է 17.02.2024:

Բ) Այն բավարարում է իրականությունը բացատրելի և հասկանալի տեսնելու ճանաչողական կողմնակալությունը: Մարդիկ հակված են արտաքին աշխարհից ստացվող տեղեկատվության մեջ տեսնելու կադապարներ և իմաստավորելու ստացված տեղեկատվությունը անգամ այն դեպքերում, երբ այն անորոշ ու պատահական է: Որոշ հոգեբաններ ճանաչողական այս հակվածությունը դասում են ճանաչողական կողմնակալությունների շարքին և այն կոչում են «ապոֆենիա» (բառացի՝ «լուսաբանել»): Ապոֆենիան չկապակցված երևույթների միջև իմաստավորված կապեր տեսնելու ճանաչողական կողմնակալության անվանումն է²¹: Թեև այս եզրույթը գերազանցապես կիրառելի է հոգեբանական գիտական հետազոտությունների ոլորտում, սակայն այն նաև օգտակար է ՂՏ-ների իմացաբանական հատկությունները հասկանալու համար: Բանն այն է, որ ՂՏ-ները ներկայացնում են իրականության վերաբերյալ համակարգված այնպիսի պատմություններ, որոնք հաճախ կապակցում են իրականում չկապակցված իրադարձություններն ու փաստերը, ինչը կարծես «ռացիոնալացնում», մեկնաբանելի ու կանխատեսելի է դարձնում անորոշ ու անհստակ իրականությունը:

Գ) Եվ վերջապես, ՂՏ-ների նկատմամբ հավատը պարզապես «հետաքրքրացնում» է իրականությունը: Բանն այն է, որ ՂՏ-ները հիմնականում ունեն դետեկտիվ սյուժե, որին հավատացողները կարծես բացահայտում են դրա խորհրդավոր մանրամասները²²: ՂՏ-ների խորհրդավորությունը, գեղարվեստական դետեկտիվի սյուժետային առանձնահատկությունները, իրականի ու մտացածինի տարբալուծվածությունը ՂՏ-ները դարձնում են իրականության միապաղաղության հաղթահարման միջոց:

Սակայն նշենք, որ դրական հետևանքները միայն կարճաժամկետ ազդեցություն ունեն, քանի որ երկարատև կտրվածքում ՂՏ-ներին հավատալը աղճատում է մարդկանց՝ իրականության մասին պատկերացումները, ուստի որևէ իրական խնդիր չի լուծում և ավելի շուտ առաջացնում է «հողմադացների» դեմ պայքարում թվացյալ հաղթանակի զգացողություն:

ՂՏ-ների տարածման սոցիալ-քաղաքական դրական հետևանքներից տեսաբանները առավել հաճախ մատնանշում են կառավարման հաշվետվողականության բարձրացումը, քաղաքական գործընթացների թափանցիկացումը, իրականում տեղի ունեցած դավադրությունների բացահայտումը և այլն: Ժողովրդավարության համատեքստում նշված գործոնները համարվում են դրական հետևանքներ, քանի որ նպաստում են քաղաքական գործընթացների ժողովրդավարացմանը:

ՂՏ-ների տարածման դրական քաղաքական հետևանքների վերաբերյալ

²¹ Տե՛ս **Carroll R.T.**, The Skeptic's Dictionary, Apophenia. <https://skepdic.com/apophenia.html>, հղումը հասանելի է 17.02.2024:

²² Տե՛ս **Van Prooijen J.-W.**, Psychological benefits of believing conspiracy theories, Current Opinion in Psychology, Elsevier, 2022, 47:101352:

հետաքրքիր ուսումնասիրություններ ունի ավստրալացի փիլիսոփա Դ. Քոադին: Իր աշխատանքներում նա մասնավորապես նշում է, որ ժամանակակից ակադեմիական շրջանակներում ԴՏ-ների վերաբերյալ բացասական համբավը խիստ չափազանցված է: Քոադին ԴՏ-ների շուրջ ստեղծված աղմուկն անգամ համեմատում է միջնադարում հերետիկոսության և «վիուկների որսի» հետ, իսկ ակադեմիական շրջանակների՝ դավադրապաշտության վերաբերյալ հետազոտությունները՝ հավատաքննության հետ²³: Քոադիի հիմնական փաստարկն այն է, որ դավադրությունները, հատկապես քաղաքականության ոլորտում, իսկապես տեղի են ունենում: Յուրաքանչյուր նման դավադրության բացահայտումը սկսվում է այդ դավադրության վերաբերյալ ենթադրություններից: Այսինքն՝ ըստ այս մոտեցման՝ ցանկացած ապացուցված կամ հերքված դավադրության տեսություն ի սկզբանե ԴՏ է: Եթե չլինեին այդ ԴՏ-ները, իսկապես տեղի ունեցած դավադրությունները երբեք չէին բացահայտվի: Հետևաբար ԴՏ-ների տարածումն արատավորող, պախարակող հռետորաբանությունը լռեցնում է իրականում տեղի ունեցած դավադրությունների գոհերին: Ավելին՝ ԴՏ-ների շուրջ խոսույթի լռեցումը մեծացնում է դավադրությունների իրագործման և նվազեցնում դրանց բացահայտման հնարավորությունները²⁴:

Մեկ այլ հոդվածում Քոադին ԴՏ-ներ-դավադրությունների տեսություններ հակադրությունը համեմատում է կեղծ գիտական տեսություններ-ճշմարիտ գիտական տեսություններ հակադրության հետ: Բազմաթիվ կեղծ գիտական տեսություններ ժամանակին դիտվել են որպես ճշմարիտ, սակայն նոր փաստերի ի հայտ գալու և գիտության զարգացման շնորհիվ դրանք մերժվել են գիտական համայնքի կողմից: Եղել են դեպքեր, երբ կեղծ գիտական տեսությունների հիմքի վրա անգամ մշակվել են պետական քաղաքականություններ, որոնք իրապես վնաս են հասցրել տվյալ հասարակություններին: Սակայն, եթե անգամ գիտական տեսությունները որոշ ժամանակ անց կարող են հերքվել, ապա սրանից չի բխում, որ մենք պետք է հրաժարվենք գիտությունից: Ուստի կեղծ գիտական տեսությունները հանդուրժելն այն գինն է, որը մենք պետք է վճարենք ճշմարիտ գիտական տեսությունները բացահայտելու համար, այնպես, ինչպես ԴՏ-ները հանդուրժելն այն գինն է, որը մենք պետք է վճարենք իրական դավադրությունները բացահայտելու համար²⁵: Այս համատեքստում կարելի է պնդել, որ ԴՏ-ները ստեղծում են իրականության բացատրության այլընտրանքային տեսություններ և մեծացնում են դրանց մրցակցության հնարավորությունը: Այլ կերպ ասած՝ ԴՏ-ներն իրավունք ունեն լեգիտիմ տեղ զբաղեցնելու ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի «գաղափարների

²³ St' u Coady D., Conspiracy Theory as Heresy, Educational Philosophy and Theory, Routledge, 2021, էջ 756-759:

²⁴ St' u Coady D., Are Conspiracy Theorists Irrational? Episteme, Volume 4, Issue 02, 2007, էջ 202:

²⁵ St' u Coady D., Cass Sunstein and Adrian Vermeule on Conspiracy Theories, Argumenta 3.2, 2018, էջ 298:

շուկայում»²⁶: Եվ որպես հետևանք՝ որոշ դեպքերում ՂՏ-ների տարածումը նաև նպաստում է կառավարող քաղաքական ուժերի հաշվետվողականությանը և թափանցիկությանը: Այս համատեքստում հաշվետվողականության մեծացման նպատակով ավելի նախընտրելի է, որ կառավարող ուժերը հավելյալ անգամ հերքեն իրենց վերագրվող դավադրությունները, քան անտեսեն դրանք:

Եզրակացություն

ՂՏ-ների տարածման հետևանքների գնահատման վերաբերյալ հետազոտությունները հիմնականում հանգում են այն եզրակացությանը, որ բացասական հետևանքները գերակշռում են դրականի նկատմամբ²⁷: Այս հողվածում նույնպես հաստատվում է վերոնշյալ տեսակետը: Սակայն, բացի այն բանից, որ զուտ քանակապես ՂՏ-ների տարածման բացասական հետևանքները գերակշռում են դրականների նկատմամբ, պետք է նաև նշել, որ բացասական հետևանքները հասարակական կյանքի կազմակերպման վրա ունեն ավելի երկարաժամկետ ազդեցություն, քան դրականները: Միննույն ժամանակ, հարկ է նկատել, որ անգամ այս դեպքում ՂՏ-ների տարածմանը հակազդելու քաղաքականություն մշակելու անհրաժեշտությունը կամ հակազդման ձևերի և մեթոդների ընտրության հարցն ամենևին էլ ակնհայտ չեն: Անգամ այն պարագայում, երբ ՂՏ-ների տարածումը կարող է հիմնականում բացասական հետևանքներ ունենալ, քաղաքականություն մշակողների և իրականացնողների՝ ՂՏ-ների տարածումը կանխարգելելու և ուղղված գործողությունները կարող են հանգեցնել հակազդեցության: ՂՏ-ների տարածումը կանխարգելելու փոխարեն նպաստեն դրանց էլ ավելի տարածմանը, կամ ՂՏ-ների տարածումը կանխարգելելու նպատակով ոտնահարվեն խոսքի ազատության և իրականությունը մեկնաբանող տեսությունների ազատ մրցակցության ժողովրդավարական սկզբունքները:

ЛЕВОН БАБАДЖАНИЯН – Сравнительный анализ позитивных и негативных последствий распространения конспирологических теорий. – Статья посвящена сравнительному анализу оценки социально-психологических, социально-политических и эпистемологических последствий распространения конспирологических теорий. В частности, в статье показано, что, несмотря на распространенную негативную репутацию, связанную с распространением конспирологических теорий заговора в академических кругах гуманитарных и социальных наук, их последствия нельзя однозначно отнести к негативным явлениям. Статья опирается на результаты междисциплинарных эмпирических и теоретических исследований данного вопроса, охватывающих социально-психологические, социально-политические и эпистемологические последствия распространения конспирологических теорий. Перечисленные негативные последствия включают углубление общественного недоверия к политическим институтам, угрозы демократии, отвержение научных знаний и проявления социально-психологической уязвимости. С другой стороны, позитивные последствия определяются как повышение политической прозрачности и подотчетности, раскрытие реальных заговоров

²⁶ Uscinski, J. E., Parent, J., Torres, B., Conspiracy theories are for losers, APSA 2011 Annual Meeting Paper, 2011 <https://ssrn.com/abstract=1901755>, հղումը հասանելի է 17.02.2024:

²⁷ St' u Jolley D., Mari S., Douglas K. M., Consequences of Conspiracy Theories, նույն տեղում, էջ 231-242:

и когнитивная адаптация в рамках мировоззрения индивида. Сравнительный анализ позволяет сделать вывод, что в первую очередь негативные последствия распространения конспирологических теорий перевешивают положительные; а также положительные последствия проявляются в краткосрочной перспективе, в то время как негативные последствия имеют долгосрочные последствия. Выводы статьи можно применить в гуманитарных и социальных исследованиях, в процессе формирования государственной и публичной политики.

Ключевые слова: *конспирологические теории, конспирология, когнитивные искажения, сравнительный анализ, политические нарративы, популизм, политическое отчуждение*

LEVON BABAJANYAN – *Comparative Analysis of Positive and Negative Consequences of the Dissemination of Conspiracy Theories.* – The article is dedicated to a comparative analysis of the assessment of socio-psychological, socio-political, and epistemological consequences stemming from the propagation of conspiracy theories. Particularly, the article demonstrates that, despite the prevalent negative reputation attached to the dissemination of conspiracy theories within academic circles of the humanities and social sciences, their ramifications cannot be unequivocally categorized as negative phenomena. The article draws upon interdisciplinary empirical and theoretical research findings concerning the issue, encompassing socio-psychological, socio-political, and epistemological consequences of conspiracy theory dissemination. Negative consequences outlined include deepening public distrust in political institutions, threats to democracy, rejection of scientific knowledge, and manifestations of socio-psychological vulnerability. Conversely, positive consequences are identified as heightened political transparency and accountability, the revelation of actual conspiracies and cognitive adaptation within the individual's worldview. The comparative analysis concludes that initially, the negative consequences of conspiracy theory dissemination outweigh the positive ones; however, the positive consequences exhibit short-term effects while the negative consequences have long-term implications. The findings of the article hold relevance for humanitarian and social researches, in shaping state and public policy development.

Key words: *conspiracy theories, conspiracy thinking, cognitive biases, comparative analysis, political narratives, populism, political alienation*